

RECENZIE/REVIEW/KRITIK

EVANS, Richard John. *Na obranu historie*. Praha: Argo, 2019, 300 s. ISBN 978-80-2573-006-5.

„Aj blázon môže tvoriť dejiny – ale iba génius ich môže písať.“
Oscar Wilde

Otázka, ktoré kritériá, prípadne aké spoločenské opodstatnenie umožňujú histórii plným právom sa radíť medzi vedy, sa vynorila už počas druhej polovice 19. storočia, kedy sa na ňu – hoci každá svojím spôsobom – pokúsila odpovedať nemecká a francúzska škola, ak spomeniem aspoň tie, ktorých impulzy zasiahli strednú Európu i samotné slovenské územie zrejme najvýraznejšie. Intelektuáli, združení okolo časopisu *Anály pre sociálne a historické vedy* (založeného 1929) do značnej miery obnovili dôveru v poznávanie minulosti prostredníctvom vhodných otázok, kladených širokému diapazónu prameňov a výrazne rozšírili pole bádania. Jeden zo zakladateľov tohto zoskupenia, Marc Bloch, pritom zanechal v rukopise dodnes neprehliadnuteľný spis *Obrana histórie*, alebo *Historik a jeho remeslo*. A keďže sa domnievam, že metodicko-teoretické zásady historikovej práce načim neustále vnímať ako aktuálne, zamýšľať sa nad nimi a obohacovať povedomie o nich doposiaľ opomínanými prínosnými poznatkami, javí sa mi súčasne, že predložená práca britského učenca predstavuje vedomé nadviazanie na úvahu vyššie spomínaného francúzskeho klasika. Hneď i doplním, že nesmierne hodnotné.

Často zabúdam, že prínos Leopolda Rankeho nespočíval len v tom, že sa stal jedným z priekopníkov pozitivizmu v historiografii, ale predovšetkým v tom, že etabloval históriu ako samostatný vedný odbor, zaviedol filologickú kritiku prameňov a presadil nazeranie na každú epochu jej vlastnými kritériami. Požadoval takisto zavedenie tzv. „intuitívnej metódy,“ umožňujúcej nielen hlbšie pochopenie súvislostí, ale aj „vcítenie sa“ do konania aktérov. Otrás, vyvolaný prvou svetovou kataklizmou ešte prehĺbili štyri zásadné faktory: 1. viera v pokrok, sprevádzajúca európsku kultúru minimálne od osvietenstva, sa ukázala ako nepodstatná, keďže vyústila do takéhoto marazmu, 2. učitelia si uvedomili, že nedokázali skutočne objektívne vysvetliť udalosti nedávnej minulosti, 3. objavili sa pochybnosti, či dejiny vôbec majú nejaký zmysel a v neposlednom rade 4. viacerí nemeckí historici s nadšením vítali vypuknutie konfliktu, čo ich „kolegov“ v zahraničí viedlo k odmietavým vyjadreniam. Situáciu sa po mnohých krízach a ťažkostiach podarilo stabilizovať až na prelome 50. a 60. rokov 20. storočia a to dôrazom na „vedeckosť“ a „interdisciplinaritu.“

Fakt, že história je vedou, potvrdzujú viaceré skutočnosti. V žiadnom odbore nemožno úplne oddeliť skúmajúceho od skúmaného objektu. Historické poznanie sa kumuluje podobne, ako prírodovedné, pretože každá generácia prichádza s vlastným výkladom niekdajších udalostí. Vedec, venujúci sa skúmaniu voľakedajších spoločností, nevynáša morálne sudy, iba vecne argumentuje, ak daná osobnosť nedodržiavala štandardy, ktoré sama hlásala (smiem využiť napríklad iróniu, porovnanie propagandy s realitou, sarkazmus...). Hoci neoveruje výsledky svojho bádania experimentom, deje sa tak pozorovaním – a toto isté pravidlo platí vo viacerých sférach poznania, pričom o vedeckosti žiadnej z nich (paradoxne okrem histórie) nik nepochybuje. Dokáže sformulovať aj všeobecnejšie poňaté zákonitosti, no s dvomi výhradami: čím širšie ich postavím, tým väčšie percento výnimiek objavím a tým výraznejšie sa vzdialim od prameňov, ktoré ma pôvodne priviedli k ich vyjadreniu. Nepredvída budúcnosť – také čosi však nedokážu ani iné disciplíny. Spolieha sa na „remeselné“ osvojenie si metodickej a teoretickej bázy, ani v tomto ohľade však nestojí osamotene. A v neposlednom rade: literárne kvality neznižujú, naopak výnimočne obohacujú historický text. Najsvedomitejším tak zrejme ostáva uznať, že daný odbor čerpá isté prvky z literatúry (štýl), iné vykonáva remeselne (metodika i teória dejín) a ostatné vyhodnocuje praktickým vedeckým prístupom (analýza, interpretácia, kritika, či syntéza v prípade konkrétneho textu) – ale všetko vyššie uvedené svedčí o tom, že nepochybiteľne má svoje miesto medzi vedami.

Teória aj metodika dejín mi pomáhajú podložiť argumentáciu historickými faktami – a vďaka takémuto vedeniu diskurzu smiem predložiť dôkazy o minulom dianí. Nesmiem pritom strácať zo zreteľa jedno opomínané pravidlo: každá udalosť je fakt, ale nie každý fakt je udalosť (pretože môže ísť napríklad o budovy, hranice, predmety, vzťahy medzi dejateľmi...). Aj smery, ktoré sa napokon ukázali ako „slepá ulička“ zanechali podnety, na ktoré nadväzujem – napríklad bez filozofie Karola Marxa by som plne neporozumel dejinám práce. Podstatným takisto ostáva, čo konkrétne hodlám sledovať – napríklad či sa v inkvizíčnom protokole zameriam na činnosť duchovných, obranné stratégie inovercov, alebo na každodenný život danej komunity – a všetky tieto pohľady možno vnímať ako oprávnené, ak ich dokážem podložiť argumentmi. Výnimočnú úlohu zohráva i skartácia v danej chvíli zdanlivo bezvýznamných textov – lenže iná epocha by im možno pripísala nesmiernu hodnotu. Ak navyše pripustím, že sa Jacques Derrida nemýlil v názore, že dokument získava pri každom čítaní iný zmysel, potom sa úplne stiera hranica medzi realitou a fikciou, čo pochopiteľne „akademicky“ vzdelaní historici nedokážu akceptovať.

Áno, pravdou ostáva, že význam textu, ktorý mu pripíšu percipienti, sa často diametrálne odlišuje od zámeru jeho autora. Účastník skúmaných dejov nemôže vedieť, aké následky prinesú, preto vyjadruje svoju predstavu toho, v čoho uskutocnenie dúfa. Naopak pre čitateľa historickej práce príliš sebaisté vyjadrenia jej pôvodcu predstavujú priestor na zamyslenie sa nad danou problematikou, nie dôvod k uznaniu nepochybnej pravdivosti výkladu. Neraz sa stane, že k prehodnoteniu predložených argumentov privedú vysokoškolského prednášajúceho vlastní študenti – a vtedy smiem len s pokorou i vďakou skonštatovať, že všetko vonkoncom „neviem a nemôžem vedieť.“ Snažím sa dať svojmu životu zmysel,

s čím súvisí čerpanie z vlastnej skúsenosti - na základe nej sa vyjadrujem a tento môj spôsob prejavu pozostáva z istých slov s konkrétnym významom. Moje komentovanie vnímania sveta pritom vykazuje naprieč rôznymi etapami pozemskej púte istú kontinuitu - takže ak napríklad poznám špecifické termíny, uplatňované dotýčnou osôbkou, dokážem s pravdepodobnosťou, hraničiacou s istotou, potvrdiť jej autorstvo v prípade anonymne zverejneného príspevku. Ak historik neprehliadne doterajšie interpretácie, posnaží sa o maximálnu možnú mieru objektivity, využije vhodné metódy a položí prameňu tie „správne“ otázky, potom padne i mýtus, že „minulosť nemôže hovoriť sama za seba.“ Postmodernistom sa podarilo nadchnúť ostatných „kolegov,“ aby si svedomitejšie všímali rozprávanie a literárne prvky vo svojej spisbe.

Náhoda a nepredvídateľnosť síce ovplyvňujú realitu, ale ich dopad možno v praktickej rovine vnímať ako značne obmedzený. Ani neobvyklé príčiny nesmiem odmietnuť iba preto, že nezodpovedajú mojim súčasným zámerom. Okrem toho: dôsledky sú rovnako dôležité, ako ony. Postmodernisti síce odmietajú existenciu akýchkoľvek časových období, ale už samotné pomenovanie danej skupiny ich usvedčuje z omylu. Životný príbeh jednotlivca takisto pozostáva z etáp, na seba logicky nadväzujúcich. A takisto nemožno celkom súhlasiť s postmoderným tvrdením, že výklad významných udalostí sa vždy spájal s mocou - vlastný neraz ponúkli skupiny, ktoré žiadnou nedisponovali. Preto sa postupne prepracúvam ku kompromisu: popri naratívne sa dostáva do popredia dôkladné vyhodnotenie všetkých prvkov skúmanej problematiky. Pokiaľ ide o chronológiu, historik potrebuje obhájiť tú, ktorú si zvolil, kým literát ju uplatňuje celkom prirodzene. Existuje niekoľko typov príčin historických dejov: 1. nutné (ak by sa nestalo A, nestalo by sa ani B) a 2. dostatočné (to, že sa udialo A, stačilo k tomu, aby došlo k B). Prvé zmienené sa ešte členia na: 1. absolútne (keď by sa nevyskytlo A, nepochybne by sa neobjavilo ani B) a 2. relatívne (ak by som sa vyhol A., pravdepodobne by som dokázal predísť i B). Napokon poznám ešte špecifickú podskupinu predeterminovaných príčin (súboru nutných a postačujúcich), z ktorých by zrejme každá sama o sebe zrejme dokázala spustiť danú udalosť.

Skutočnosť, že „dejiny elít“ už dlhodobo nepredstavujú najvýznamnejšie pole bádania, dosvedčuje fakt, že prakticky každá činnosť, dôležitá pre súčasnú societu, sa už dočkala spracovania svojho vývoja. Nevídaný rozmach historického bádania v posledných dekádach (roku 1960 dosiahol počet vedcov, ktorí sa mu venujú, najvyššiu hodnotu v dejinách a odvtedy naďalej rastie) vyvolal takisto dopyt po syntézach - nikdy doposiaľ nezaznamenaný v takejto naliehavosti. Či už uznám, že existuje stále iba jedna história, alebo sa prikloním k názoru, že došlo k rozpadu disciplíny na viacero „histórii,“ jedno sa nezmení: istota, že nemožno napísať žiadne „konečné“ dejiny akejkoľvek problematiky. Rozmach, ktorý odbor prežíva, taktiež ukazuje, že prakticky nik si už pri výskume nevystačí sám - no moderné technológie umožňujú ľahšie zdieľať myšlienky či závery s kolegami za hranicami. „Pokrokovú“ zmysľajúci autori síce prehľbili poznanie o jazyku, kultúre, mentalite, či rode, no za cenu prehliadania negatívnych javov, ako napríklad hladu, chudoby, mučenia, alebo útlaku. Načim nájsť rovnováhu medzi jednotlivcom a okolnosťami, ktoré ovplyvňovali jeho život - a v tomto smere postmodernizmus priniesol hodnotné podnety.

Obviniť názorového oponenta z „potlačania pravdy,“ „relativizmu,“ prípadne „nesprávneho uhla pohľadu“ svedčí o zlyhaní argumentácie. Keď sa začínajúci západoeurópski a americkí historici 60. i 70. rokov 20. storočia rozhodli upriamiť pozornosť na doposiaľ prehliadané minority, hodlali tým prispieť k demokratickej a posilneniu ľudskej dôstojnosti. Dosiahli však, žiaľ, opačný extrém: vznikali práce, posudzujúce väčšinovú spoločnosť z pohľadu týchto menších. Úpadok vyvrcholil v nasledujúcom desaťročí, kedy – aspoň vo Veľkej Británii – dochádzalo nielen k presadeniu manažérskeho prístupu oproti doterajšiemu kolegiálnemu, obmedzeniu autonómie vysokých škôl a zmenšeniu prestíže vedeckých pracovníkov, ale dokonca aj k vládnym kontrolám na akademickej pôde. Stúpenci nových smerov historického bádania reagovali na tento tlak nepatrične: viac pozornosti venovali svojim oponentom, ako osobnostiam minulosti. Nastal preto čas na návrat k pokore, sebakritike, tolerancii k iným pohľadom a uznaniu, že ak sa mi ako historikovi podarí čímsi prispieť, vďačím za to úsiliu svojich predchodcov. Okrem toho: univerzity vznikli so zámerom, vytvoriť priestor, umožňujúci pluralitu názorov. Ak by historik mienil písať o politickom prúde objektívne, nešlo by to bez zrieknutia sa vlastného presvedčenia.

Ak si mám zachovať objektivitu, potrebujem si – spolu s viacerými rovnako dôležitými kritériami – udržať odstup tiež od svojho súčasného rozpoloženia. Keby sa presadil relativizmus, historik by stratil zodpovednosť za čokoľvek, čo vyjadrí, nenávratne by zmizla možnosť vylúčiť nesprávne výklady a padla by i zásada, že konajúci i autor historickej práce sa pri svojej činnosti riadil aspoň elementárnou logikou – a všetko vymenované spoločne predstavuje pre odbor nezanedbateľné nebezpečenstvo. V neposlednom rade platí i to, že objektivita neznamená ľahostajnosť.

Neobvykle detailný záver tvorí takmer šestinú celkového rozsahu textu. Autor odpovedá na kritiku, ktorej sa dočkal po publikovaní prvého vydania svojho diela (1997, preklad vychádza z druhého, uverejneného 2000). Objasňuje, že sa snaží o kompromis medzi konzervatívnym empirizmom a postmoderným relativizmom i skepticizmom. Prial si poukázať na rozmanitosť histórie a súčasne zamedziť jej roztriešteniu. Jasne, kultivovane a logicky argumentuje, čo vysoko oceňujem – a z tohto dôvodu vnímam ako primerané aj citovanie viacerých pasáží z hlavného textu, ktoré by niekým mohlo byť chápané ako nedôstojné opakovanie vlastných myšlienok. Oponentom neraz dáva za pravdu – hoci len čiastočne. Obhajuje stanovisko, že dôkaz predstavuje argumentmi podložený fakt. Postupuje podobne, ako žiadal „pod čiarou“ René Descartes: uplatňuje otázky vedcov, polemizujúcich s jeho výstupom, na ich vlastné práce, čo často vedie k spochybneniu oprávnenosti námietok. Poukazuje takisto na skutočnosť, že od posudzovateľa nik nesmie žiadať, aby overil každý argument pôvodcu recenzovaného diela, lebo v opačnom prípade dôjde k zániku tohto žánru. Pripúšťa tiež, že na niektorých miestach sa vyslovil – čiastočne alebo úplne – nesprávne.

Poznámkový aparát hodnotím ako bohatý a precízne pripravený. Nedá mi aspoň nespomenúť oba typy poznámok pod čiarou – bibliografické i vysvetľujúce. Zaujalo ma, že už tie prvé vyvolávajú otázniky: napríklad som medzi nimi našiel odkaz na spis, kladúci si otázku, či nastáva koniec sociálnych dejín.

Dielo uzatvára súpis odporúčanej literatúry. Niekoho by mohlo prekvapiť, že ide „iba“ o zdroje, publikované v angličtine (hoci sa týkajú prakticky celej Európy a USA), no v súčasnosti platí zásada, že obsiahnuť všetky práce, zverejnené k istej téme čo i len v jednom konkrétnom jazyku, už neostáva v silách jedinej osobnosti. Oslovilo ma, že autor k jednotlivým výstupom zaujíma vlastné stanovisko, pričom iba zriedkavo možno jeho pohľad vnímať ako neutrálne hodnotenie, ale nevyčítam mu ničoho, pretože svoje postoje vždy svedomito podložil. Okrem toho: nevyhýbal sa ani pálčivým či ešte neuzavretým otázkam historického bádania („lingvistický obrat,“ post - štrukturalizmus, úvahy, aký rozdiel leží medzi objektivitou a neutralitou...).

Niektoré témy (napríklad základné metódy historikovej práce, jej etapy, či klasifikácia prameňov) sa síce - z môjho pohľadu trochu prekvapujúco - nestali predmetom autorových úvah (zrejme ich považuje za oblasti, ohľadne ktorých už došlo ku konsenzu), no beztak daný spis patrí medzi nesmierne cenné výstupy, vyslovujúce sa k teórii dejín.

Ján Jakubej, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre